

Чир-чайаанның табыстарына көөгіп пүткен сөстер. Практика

5) Сууласха, күүлеске, сыңырасха, ығырасха, тоғынчатхан машина табыстарына, чир-чайаанның табыстарына (үннеріне) (*чил, наңмыр, чалын, ан.п.*) көөгіп пүткен сөстер

-тың — саңның пір хатағлығ табыстарына көөкчеткені;

-тың-тың — саңның төөй хаталчатхан табызына көөкчеткені;

-тың-таң — көп саңнарның пасха-пасха үннің сыңыразына көөкчеткені;

-тоң — пірее аар ниме түссе, истілчеткен табысха көөкчеткені (туных табыс);

-соң — тимір нименің түскенін таныхтапчатхан табыс;

-сың-саң — сыңырасха, ухтарның сығырысханына көөкчеткені: *Чалынның ухтар үстүбісче, арабысча сың-саң на түсчеткеннер (ИК);*

-сыгдыр-сагдыр — сыңырасха, хыгдырасха, сыгдырасха көөкчеткені;

-хыгдыр-хагдыр — сыңырасха, хыгдырасха көөкчеткені;

-сыых-саах — хаңааның алай ізіктің сыыхтаанына, ығыраанына көөкчеткені;

-ыгырт-согырт — харның ығыраанына көөкчеткені;

-хогдыр-хагдыр/-хогдых-хагдых — хуруғ сапчактың алай пос өдіктің нызыраанына алай хоғдыхтаанына көөкчеткені;

-тох-тах — тың нимес тохладысха алай сабысха көөкчеткені;

-хыгдых-хогдых/хыгдых-хагдых — чачынның халбыраанына көөкчеткені;

сыбых-сабых (саг. *чулах-чалых*; кач. *чучых-чачых*) — сыбырасха, сыбыхтасха көөкчеткені;

-хагыс-хогыс — 1) пірее нимелернің удур-төдір урунысханына көөкчеткені; 2) чахайахтарның халбырааннарына көөкчеткені: *чахайахтар хагысча*;

-нызырт-назырт — сууласха, нызырасха, күзүреске, күүлеске көөкчеткені: *Киик, үрүккенінең, агас арали нызырт-назырт ла түзір парир*; 2)

кізінің істі нызыраанына көкчеткені – **хычыр-хачыр**;

-тырс-тарс — мычырасха, хычырасха, ығырасха, тырсыладысха көкчеткені;

-тычыр-тачыр/-тычырт-тачырт — 1) хуруғ ағас салааларының тычыраанына көкчеткені; 2) хатап-хатап истілчеткен табыстарға көкчеткені (пулемет табызына); 3) күзүреске, нызырасха, күгүрт сапханына көкчеткені: *Наңмыр иб хыриинда саали түскен, күгүрт оды иб істін, күнөрткі чили, чарыдыбысхан, анаң тычыр-тачыр пола халған;*

-мычыр(т)-мачыр(т) — мычырасха, хычырасха көкчеткені;

-тығдыр-тағдыр — тығдыросха, тохладысха, күзүреске көкчеткені;

-тыр-тар — материалның тали тартылғанына көкчеткені;

-тыдыр-тадыр — мычырасха, ығырасха көкчеткені; перен. табырах чоохтанарға — *Тыдыр-тадыр тым салаазы, тыныма читкен хазинем* (сөспек);

-тыш-тач/-тыш-таш-таш, тах-тах — ағырин сабысха, мычырасха, тырсыласха көкчеткені (атыстаңар, стеклодаңар, пус мычырааннаңар);

-тыш, тах — пір атысха көкчеткені (чағын расстоляниде);

-тыш-таш — нинче-нинче хати атылчатхан табыстарға көкчеткені;

-тыш-тач/-тыш-таш/-таш-таш — удур-төдір атысчатхан табыстар, аймах-пасха калибрнең паза аннаң-мыннаң атчатханы;

-тычых-тачых — тырсыладысха көкчеткені;

-хыыла- — предметтің табырах тибірепчеткеніне көкчеткен іділістің өөні;

-сыыла- — сыылапчатханына көкчеткен іділістің өөні (самолеттаңар, самовардаңар, чилдеңер): чил сыылапча (алай сығырча);

-күўле- - күўлеске, күзүреске, сууласха көкчеткен іділістің өөні (ағастарның, арығның, хайаның, чилнің, наңмырның); күўлееніне (машинаның, моторның, тракторның, самолеттың); сыыласха (хулахтың);

-соола- - күўлеске, күзүреске, сууласха көкчеткен іділістің өөні (ағастар паза тағлар пастарының, хазыр чилнің, улуғ суғның, талайның, наңмырның): *Суг, соолап, тохтап пар турған, түс париған улуғ чил чили. Ағас пастары*

соолапча. Таг пазы **соолапча**;

-хоола- - күүлеске, сууласха көөкчеткен иділістің өөні (ағас пастарынаңар):
ағас пазы хоолапча; перен. табырах чөрісті таныхтапча;

-ыыла- - улуғ суғның, талайның, тың чилнің суулазына көөкчеткен иділістің өөні: *Ағын суғлар чили соолап, улуғ суғ чили ыылабысхан* (фольк.);

-хор-хар — артастың, суғның хорлапчатханына көөкчеткені;

-сыр-сар — суғның солбыраанына көөкчеткені;

-солбыр-салбыр, тыч-тач — тамчыхтарның тохлатчатханына көөкчеткені (наңмырдаңар).

Табыстарға көөгіп пүткен сөстер мыннаң тоозылбинчалар. Оларны мыннаң мындар адирға чарир.

Табыстарға көөгіп пүткен сөстерде наа сөстер пүдібөкчелер: *суула* — *суулас*, тычыра — тычырас, тычырастығ, ан.п.

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Табыстарға көөгіп пүткен сөстерні адаңар. Хайдағ пөлікке кірчеткеннерін таныхтаңар: *а) кізі сығарчатхан; б) аңнар-хустар сығарчатхан; в) хурт-хоостар сығарчатхан; г) чир-чайаан сығарчатхан.*

1. — Ох-хо-хо, — чоо хатхырча Конгыр сват. — Хайдағ министр? Килбес ол пеер. (И. Топ.) 2. Пүүр, кинетін пазын көдіріп, пурнынаң чыстап ала, тіпче: «Ыр-ырр! Минің пурным кізі сизінче». (ХЧ) 3. — Эк! Позытпа, Миша абаай, суура толған, — сыых-саах ла түсчеткен ол. (Г. Каз.) 4. — Хыс оғырлиры нимес пу сағаа, ха-ха-ха, — харах суғланғанха хахаңнасчалар иреннер. (Г. Каз.) 5. Харасхы поларынаңох, хайалығ тағзартын үгү табызы пір ондайнаң «у-гу-у, ух-у-ух» истіл сыххан. (И. Кост.) 6. Ағас аразынаң мылтых табыстары тыш-таш ла истілген. (ХЧ) 7. Чалынның ухтар үстүбісче, арабысча сың-саң на түсчеткеннер. (И. Кост.) 8. Ұгү апсах, тізең, үзігі чох ырлаан:

Харағым хызыл полбаан полза,

Ханның хызын алархыхпын, ү-ү.

Чодам түктіг полбаан полза,

Чонның хызын алархыхпын, ү-ү.

(чонни)

2. Аймах-пасха табыстарға көөгіп пүткен сөстерні табынар. Оларның тузаларын чарыдыңар.

1. Тура кистінде тыш-таш ла полчатхан. (Н. Тин.) 2. Сапчоос, аар сөөктіг, пулуттап ла парған тигірге төөй көрімніг кізі, орғанны оода пас париған чіли, ығырт-соғырт төзектең көдірілібөк килген. (К. Нерб.) 3. Хус уйазында хусхахах палалары пухыр-пахыр ла полчатхан. (И. Кост.) 4. Нидиле пазынаң тимір адыхах, пых-пах түспинең, хыра тартып пастаан. (Г. Каз.) 5. — Э-э, худай-абахах, — сағын салған ол поэзияның алнынха, — хахан-хаханғыдағы нимелер түске кірчеткенін көрбессің ме. (Г. Каз.) 6. Соох хараада ығырт-соғырт ырахтын истілеткен. (И. Кост.) 7. Сах андох олар анда ідіс-хамысты хоғдыр-хағдыр түзір сыхханнар. (А. Султ.) 9. Ол, хам чіли чоохтана, табалдыр парча, а хола тазы «тук-тук, так-так, тук-тук, так-так» иде матап сыңырапча. (Н. Тин.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакаского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза

литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.

5. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстік. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.

6. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.

7. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.